

XIX ƏSRDƏ TÜRKÜSTAN XALQLARININ MƏDƏNİYYƏTİ**N.C.MEHDİYEVA ***

Mərkəzi Asiya və Qazaxıstan xalqları böyük mədəniyyətin varisləridir. Zaman keçdikcə bu mədəniyyət daha da tərəqqi etmiş və mədəni əlaqələr zənginləşmişdir. Xalqın mədəni inkişafında isə maarifin başlanğıc və ilk mərhələ kimi əvəzsiz rolu vardır.

XIX əsrin birinci yarısında Mərkəzi Asiya və Qazaxıstanda milli maarifin əsasını dini məktəb və mədrəsələr təşkil edirdi. Akademik V.V.Bartold göstərirdi ki, islamın bərqərar olması ilə eyni zamanda müsəlman xalqlarında iki növ tədris ocağı-məktəb (ibtidai) və mədrəsə (ali dini) yaranmışdı. Türküstandakı bütün xanlıqlarda məktəb və mədrəsələr oturaq əhalinin daha çox məskunlaşdığı bölgələrdə yaranır, köçərilər isə övladlarını «yurt»larda təşkil edilmiş məktəblərdə oxudurdular. Ancaq adlı-sanlı feodal əyanları və əhalinin imkanlı hissəsinin uşaqları mədrəsələrdə öz təhsillərini davam etdirə bilirdilər. Onlara ali dini məktəblərdə, o cümlədən Buxara, Səmərqənd, Qazan, Ufa və Orenburqdakı iri mədrəsələrdə təhsil almış tanınmış din xadimləri dərs deyirdilər. Ərəb dili, müsəlman dininin qaydaları (şəriət) və sair öyrədilirdi. Qurandan seçilmiş ayrı-ayrı ayə və surələrdən ibarət «Həftəyə» («Yeddide bir»), «Çorkitab» («Dörd kitab»), «Sufi-Allayar», şair Hafizin şerlərindən ibarət «Xoca Hafiz» kitablarının tədrisi məktəbin əsas kursunu təşkil edirdi. Belə məktəblərdə tədris olunan dini dərslərdən başqa ümumi elmi biliklər haqqında şagirdlərə məlumat verilirdi. 1883-cü ildə Qırğızıstanın Oş qəzasında daimi fəaliyyət göstərən 391 şagirdi olan 41 məktəb var idi. 1899-cu ilin məlumatına əsasən Türküstan diyarının Sırdərya, Səmərqənd və Fərqanə vilayətlərində 44 773 şagirdi olan 4 632 məktəb olmuşdu.

Dini məktəblərdən biri də mədrəsələr idi. Burada Quran ayələri, müxtəlif dini kitablar, müsəlman hüququ, hesab, Şerq ədəbiyyatı klassiklərinin əsərləri və s. öyrənilirdi. V.V.Bartold qeyd edirdi ki, Buxara və Səmərqənddə olan dini məktəblərdə Qurani-Kərimi dini məqsədlərlə bərabər həmçinin bir elm kimi şagirdlərə öyrədirdilər.

Rusiya Türküstan diyarını işğal etdikdən sonra burada özünə yerli dayaq yaratmağa və tədricən ruslaşdırma xəttini həyata keçirməyə daha çox diqqət yetirirdi. Ruslaşdırma siyasətinin əsas is-

---

* Mehdiyeva Nisbət Cəmməd qızı - tarix elmləri doktoru, BDU-nun Türk və Qafqaz xalqları tarixi kafedrasının professoru.

tiqamətləri Türkünstanda idarəetmə sistemi, maarif sahəsi və köçürmə siyasətində özünü daha qabarıq göstərmişdi. Hələ Mərkəzi Asiya və Qazaxıstanın işğalı ərəfəsində, işğalın başa çatması prosesində və eləcə də ondan sonrakı dövrlərdə çarizm buraya müxtəlif sosial təbəqədən olan slavyan mənşəli əhalinin köçürülməsinə şərait yaratmış və ya onu təşkil etmişdi. Hətta «narahat» kəndliləri Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından Şərqi ucqar bölgələrinə köçürmək üçün Köçürmə idarəsi yaradılmışdı. Məqsədyönlü şəkildə düşünülmüş bu siyasət Türkünstanın maarif sisteminə Rusiyanın təsirinin güclənməsinə bəhanə olmuşdu. Köçürülmüş rus əhalisindən olan uşaqların təhsilinin qayğısına qalmaq adı ilə çarizm milli maarif sisteminin ruslaşdırılmasına başladı. Rusdilli məktəb və kursların açılması bu sahədə ilk tədbirlərdən biri olmuşdu. Eyni zamanda Türkünstan general-qubernatoru K.P.Kaufman güclü müsəlman idarələrinin yaradılması üçün göstərilən bütün cəhdləri qəbul etməmişdi. Dini məktəblər yerli idarəetmə orqanlarının nəzarəti altına keçmişdi. Müsəlman müftilərinin bəzi hüquqlarını çar hökuməti ləğv edib onları yerli məhkəmə orqanlarına verirdi. Bunlar nikah və vərəsəliklə bağlı olan hüquqlar idi. Türkünstan molla və qazılarının səlahiyyətləri onlardan alınıb Orenburq müftisinə verilmişdi.

Türkünstan diyarında mədrəsələr sayca çox olmamışdır. 1892-ci ilin məlumatına əsasən, Qırğızıstanda cəmi 7 mədrəsə fəaliyyət göstərirdi ki, onlardan beşi Oş şəhərində yerləşirdi. Lakin mədrəsələrin sayca çox və daha geniş fəaliyyət göstərdiyi diyar Özbəkistan olmuşdu. Burada hətta XIX əsrin sonlarında belə dini məktəblərin sayı artmaqda idi.

XIX əsrin ikinci yarısında mədrəsələrin təhsil proqramlarında dəyişikliklər edilmişdi. Türkünstan general-qubernatorluğuna yerli, lakin rus dilində danışib-yazmağı bacaran savadlı məmurlar lazım idi. Ona görə də yerli məktəblərdən fərqli olaraq rus əhalisi arasında maarif işi daha geniş vüsət alırdı. Bu məqsədlə K.P.Kaufman tərəfindən üç nəfərdən – M.İ.Brodovski, A.L.Kun və M.A.Terentyevdən ibarət komissiya yaradılmışdı. Hələ 1871-ci ildə tədris işi quruculuğu layihəsinin tərtib olunmasına baxmayaraq, komissiya öz işini 1873-cü ilə kimi davam etdirmişdi. Layihədə kişi gimnaziyası, müəllim seminariyası, seminariyalar nəzdində nümunəvi məktəblər, qəza xalq məktəbləri və ibtidai məktəblər açılması nəzərdə tutulurdu. Bəzi dəyişikliklər edilməklə layihə 1875-ci ildə təsdiq edilmişdi. Bununla əlaqədar olaraq 1876-cı ildə Türkünstan tədris müəssisələri idarəsi yaradılmışdı. General K.P.Kaufman göstərirdi ki, diyarda xalq təhsilinin inkişafı rusların maraqlarına uyğun olaraq qurulmalıdır. Bu baxımdan məktəb və mədrəsələrin fəaliyyətini məhdudlaşdırmaqla rus-yerli və rus məktəblərinin açılmasına daha çox diqqət yetirilirdi. Dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən rus-yerli məktəblərdə rus və yerli türk xalqlarının uşaqları birlikdə təhsil alırdılar.

XIX əsrin 50-ci illərində Qazaxıstanın Turqay vilayətinin inzibati mərkəzi olan Orenburqda xüsusi məktəblər fəaliyyətə başla-

mışdı. 1856-cı ildə Omsk şəhərində rus və qazax uşaqlarının təhsil aldığı 12 rus-yerli məktəb fəaliyyət göstərirdi. Yerli şagirdlər müxtəlif sənətlərə yiyələnməklə yanaşı rus dili və qrammatikasını, rus poeziyasını öyrənirdilər. 1863-cü ildə Perovskdə, 1865-ci ildə Qazalıda qızlar məktəbi, 1866-cı ildə Daşkənddə rus, 1870-ci ildə Səmərqənddə rus-yerli məktəb, 1873-cü ildə Daşkənddə üçillik xalq məktəbi, 1875-ci ildə Çimkənddə xalq peşə məktəbi, 1879-cu ildə Bişkəkdə və 1884-cü ildə isə Daşkənddə rus-yerli məktəblər açılmışdı. 1886-cı ildə Sırdərya vilayətində rus-yerli məktəb fəaliyyətə başladı. 1896-cı ildə Türkünstan diyarında 28 rus-yerli məktəb var idi. Bu dövrdə müsəlman məktəb və mədrəsələri ilə rus tipli məktəblər arasında nisbət dəyişmişdi. Əgər 1872-ci ildə 3821 nəfərin təhsil aldığı 154 məktəb və mədrəsə var idisə, 1899-cu ildə şagirdlərin sayı 1679-a, məktəb və mədrəsələrin sayı isə 60-a endirilmişdi.

XIX əsrin 60-70-ci illərində milli ucqarların iqtisadiyyatında da yaranan dirçəliş texniki təhsilə ehtiyac doğururdu. 1879-1886-cı illərdə rus-yerli peşə məktəblərinə şagirdlərlə bərabər yaşlılar da gəlirdilər. 1882-ci ildə Fərqanə, Kəkənd, Yeni Margilanın peşə məktəblərində yerli rəhbərlər və onların işçiləri üçün rus dilində kurslar təşkil olunmuşdu. Türkünstan diyarında Rusiyanın Avropa hissəsində olan təhsil sistemi üzrə fəaliyyət göstərən rus məktəbləri də mövcud idi. Rus məktəblərində yerli əhəlinin yuxarı təbəqələrinin uşaqları azlıq təşkil edirdilər.

1876-cı ildə Daşkənddə qadın və kişi gimnaziyaçı açılmışdı. 1879-cu ildə Daşkənddə Türkünstan müəllimlər seminariyası təşkil edilmişdi. Burada rus ibtidai məktəbləri üçün müəllimlər hazırlanırdı. 1880-ci illərin ortalarından etibarən bu seminariyada rus-yerli məktəblər üçün də müəllim kadrları hazırlığına başlandı. Daşkənd müəllimlər seminariyasında 1879-1904-cü illərdə təhsil alan 415 nəfərdən yalnız 65 nəfəri yerlilərdən ibarət olmuşdu. Bunlar da bütün tələbələrin 15 faizini təşkil edirdi. Həmin tələbələrin 11-i özbək, türkmən, tatar, 54-ü qazax və qırğız idi. Eyni zamanda, Türkünstan diyarının gimnaziya və seminariyalarında təhsil alan rus uşaqlarına yerli dillərdən biri öyrədilirdi. Daşkənd müəllimlər seminariyasında qazax, 1884-cü ildən sonra isə özbək dili tədris edilirdi.

XIX əsrin sonunda Türkünstan diyarında yaranmaqda olan milli burjuaziya bəzi islahatların keçirilməsinə meyl edirdi. İslahatçılar ilk növbədə dinin tədrisinin mahiyyətini dəyişdirmədən mövcud dövrün tələblərinə uyğun olaraq köhnə məktəbləri təkmilləşdirməklə onları yenidən qurmağa çalışırdılar. Hələ XIX əsrin sonunda Kəkənd və Əndicanda ilk yeniləşdirilmiş tatar məktəbləri meydana gəlmişdi. 1893-cü ildə Kırmdan Səmərqəndə gələn müsəlman məktəblərinin islahatçısı İsmayıl bəy Qaspiralı (1851-1914) burada ilk yeni üsullü məktəbin əsasını qoymuşdu. O, yeni üsullü (üsuli-cədid) məktəblərin müəllimlərinə bir sıra məsləhətlər verməklə köməklik göstərmişdi. Lakin İsmayıl bəy Qaspiralı Səmərqənddə pantürkizm yuvasının əsasını qoyanlardan biri və sonralar

Özbəkistan cədidçilərinə yaxından köməklik göstərən bir şəxs kimi qələmə verilmişdi. Əslində maarifpərvər və mütərəqqi görüşlü İsmayıl bəyin məqsədi Rusiyanın tərkibində olan türk xalqlarının təhsil və mədəniyyətinin inkişafına kömək etmək idi.

Türküstanda elmi tədqiqat işləri mürəkkəb siyasi və sosial-iqtisadi şəraitdə aparılırdı. Tarixçi və şair Şir Məhəmməd Munis və onun vəfatından sonra qohumu Məhəmməd Rza özbək dilində Xivə xanlığının tarixini yazmışdılar. Fərqanənin XIX əsrin birinci yarısına aid tarixinin öyrənilməsində Hakim xanın xatirələri ilk mənbədir.

1819-cu ildə Türkmənistan və Xivəyə səyahət edən N.Murav-yov Xəzər dənizinin şərq sahili haqqında yeni coğrafi məlumatlar vermişdi. 1820-ci ildə Buxarada ekspedisiyada olan Neqri bölgənin təbii şəraiti, flora və faunası haqqında məlumatlar əldə etmişdi. Berqin 1825-ci il ekspedisiyası Aralın qərb sahilinin öyrənilməsi məqsədini daşımışdı. Q.Karelin 1832, 1834 və 1836-cı illərdə Aral – Xəzər üzrə səyahət zamanı etnoqrafiya, botanika, zoologiya və geologiyaya aid mühüm məlumatlar toplamışdı. 1846-cı ildə Man-qışlaq yarımadasının böyük bir hissəsini, o cümlədən Ak-Tau, Kara-Tau dağlarını tədqiq edən İvanin yarımadaının xəritəsini tərtib etmişdi. Peterburqda yaradılmış Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin (1840-1917) Mərkəzi Asiyanın öyrənilməsində mühüm rolu olmuşdu. Bu zəngin diyarın tədqiq edilməsində Cəmiyyətin üzvlərindən alim və səyahətçilər N.A.Severtsev, A.P.Fedçenko, İ.V.Muşketov, P.P.Semyonov və b.-nin əsərləri elmə dəyərli tövhədir. Rus coğrafiyaşünası P.P. Semyonov (1827-1914) Tyan-Şanın dağlıq sistemi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin əsasını qoymuşdu. İ.V.Muşketov Q.D.Romanovski ilə birgə 1881-ci ildə birinci dəfə Türküstanın geoloji xəritəsini tərtib etməklə Mərkəzi Asiyanın geoloji quruluşu haqqında elmi konsepsiya irəli sürmüşdü. Türküstanı öyrənərkən apardığı tədqiqatlar əsasında İ.V.Muşketov «Türküstan» adlı əsər yazmışdı. XIX əsrin 80-ci illərində Məhəmməd Salih XVIII-XIX əsrlər üzrə Daşkəndin tarixi xronikasını tərtib etmişdi.

«Türküstan məcmuəsi ...»nin tərtib edilməsinə Peterburqda rus bibliografi V.İ.Mejovun Türküstan diyarına aid rus və Qərbi Avropa xalqlarının dillərində olan qəzet kəsikləri, jurnallardan mətnlər və hətta kitabların toplanılması ilə başlanılmışdı. 1888-ci ildə bu məcmuənin 416-cı cildi çapdan çıxmışdı.

Mərkəzi Asiya və Qazaxıstanın tədqiq olunması görkəmli rus alimlərinin marağına səbəb olmuşdu. Lakin dövlətin elmi idarələri vəsaitin olmamasını bəhanə gətirərək məqsədyönlü tədqiqatların aparılmasına mane olurdular. Nəticədə bir sıra dəqiq elmlər – kimya, fizika, riyaziyyat, mexanika və s. sahələr elmi tədqiqatdan kənarda qalırdı.

Eyni zamanda yeni təşkil olunmuş cəmiyyətlər elmi idarələrin rolunu qismən yerinə yetirirdilər. Rus zooloqu və səyahətçisi A.P.Fedçenkonun fəal iştirakı ilə 1870-ci ildə Təbiətşünaslıq, Antropologiya və Etnoqrafiya Həvəskarları Cəmiyyətinin Türküstan

şöbəsi yaradıldı. 1879-cu ildə Cəmiyyət özünün birinci və həm də axıncı buraxılışı olan «Təbiətşünaslıq, Antropologiya və Etnoqrafiya Həvəskarları Cəmiyyətinin Türkünstan şöbəsinin Xəbərləri»ni nəşr etdirdi. Hələ 1871-ci ildə Mərkəzi Asiya Elmi Cəmiyyəti yaradılmışdı. Cəmiyyətin əsas məqsədi tarix, coğrafiya, etnoqrafiya, statistika, iqtisadiyyata aid məlumatları toplamaq, onun üzərində işləmək və yaymaq idi. 1867-ci ildə Daşkənddə meteoroloji stansiya yaradıldı. 1869-cu ildə Hərbi Topoqrafiya şöbəsi təşkil olundu. 1874-cü ildə Daşkənddə rəsədxana təşkil edildi. Rəsədxanada regionun iqlim və coğrafiyasının öyrənilməsində seysmoloqların mühüm rolu olmuşdu. 1868-ci ildə Türkünstan Statistika Komitəsi təşkil edildi. 1871-1874-cü illərdə hər il «Türkünstan diyarı statistikasının öyrənilməsi üçün materiallar» nəşr olunurdu. 1887-ci ildən əyalət statistika komitələri təşkil edilmişdi. Bunlardan Sırdərya, Səmərqənd və Fərqanə komitələrini göstərmək olar.

1895-ci ildə həvəskar arxeoloqlar Türkünstan Həvəskar Arxeoloqları dərənəyində birləşdilər. Türkünstan diyarının memarlıq abidələrindən əsasən Səmərqənd abidələri öyrənilmişdi. 1895-ci ildə Mərkəzi Arxeologiya Komissiyası memar A.V.Şusevin iştirakı ilə Səmərqənddə Əmir Teymurun mavzoleyi olan Quri Əmirin memarlıq cəhətdən öyrənilməsi üçün ekspedisiya təşkil etmişdi. Bu komisiyanın işinin nəticəsi 1905-ci ildə albom şəklində nəşr edilmişdi.

1897-ci ildə Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin Türkünstan şöbəsi yaradıldı. Türkünstan şöbəsi regionun təbiət və tarixi, bitki və heyvanat aləmi, iqliminin öyrənilməsi sahəsində xeyli iş görmüşdü. Onlardan biri 1899-1903-cü illərdə L.S.Berqin Mərkəzi Asiyanın ən böyük su hövzəsi olan Aral dənizi və Balxaş gölünü tədqiq etməsi idi. Türkünstan şöbəsi əldə edilmiş nailiyyətləri «Aral ekspedisiyasının elmi nəticələri» adı altında on bir buraxılışda çap etmişdi. Eyni zamanda Rus Texnika Cəmiyyətinin Türkünstan şöbəsi, Türkünstan Tibb Cəmiyyəti, Türkünstan Baytarlar Cəmiyyəti, Türkünstan Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyəti və b. fəaliyyət göstərirdi.

Türkünstan diyarının xalq təsərrüfatının öyrənilməsi böyük maraq doğururdu. A.F.Middendorfun «Fərqanə vadisi» əsəri, qraf K.K.Palenin Fərqanədə apardığı yoxlamanın hesabatı indi də öz elmi əhəmiyyətini itirməmişdir.

Tibbi müəssisələrin olmaması üzündən regionda epidemiyaların yayılma miqyası və kütləviliyi geniş idi. Məhz ona görə tibbi xidmət aşağı səviyyədə olmuşdu.

Türkünstanda elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasında qarşıya çıxan əsas çətinliklərdən biri kənd problemləri idi. Ali məktəblərin olmaması da xeyli çətinlik yaradırdı.

1853-cü ildə Çokan Vəlixanov Qərbi Sibir general – qubernatorluğunda məsləhətçi kimi işə başlamışdı. O, Rusiyanın Çin dövləti ilə sərhəd rayonlarına gedən ekspedisiyaların rəhbəri təyin edilmişdi. Bu ekspedisiyalar Cənubi Altay, Cənubi Alay bölgələrini və İssıkkul gölü rayonunu əhatə edirdi. 1856-cı ildə İssıkkul ekspedisiyası zamanı elmi cəhətdən çox qiymətli məlumatlar əldə edilmişdi.

XIX əsrin 50-ci illərinin ikinci yarısında Omskda Ç.Vəlixanovla P.P.Semyonov-Tyanşanskiyin görüşməsi onların sonrakı elmi əlaqələrinin başlanğıcı olmuşdu. 1857-ci ildə P.P.Semyonov-Tyanşanskiyin köməyi ilə Ç.Vəlixanov Rus Coğrafiya Cəmiyyətinin həqiqi üzvü seçilmişdi. 1858-ci ildə Ç.Vəlixanovun əvvəlki ekspedisiyalarda əldə etdiyi təcrübi bilikləri nəzərə alaraq, onu Qaşqara göndərirlər. Ç.Vəlixanovu bu bölgəyə göndərməkdə əsas məqsəd mövcud siyasi abı-havanı öyrənmək idi. İlk dəfə Qaşqar haqqında Ç.Vəlixanov geniş aspektdə qiymətli məlumatlar toplamışdı. Gördüyü işlərin nəticələri ilə bağlı Ç.Vəlixanovu Peterburqa dəvət etmişdilər. Ç.Vəlixanovun uyğurlar haqqında topladığı qiymətli məlumatlar onun uyğurşünas kimi tanınmasında böyük rol oynamışdı. XIX əsrin 50-60-cı illərində Ç.Vəlixanovun Sinçuyandan topladığı materiallar bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. O, 1864-cü ildə Şərqi Türkünstanda baş vermiş uyğur və dunqanların üsyanlarını öz əsərində lazımınca əks etdirmişdi. Ç.Vəlixanovun Biçurin, Kazım bəy, Humboldt, Əbu-l-Qazi, Rəşid əd-Din və başqalarının uyğurlar haqqında verdiyi məlumatlardan xəbəri vardı. Alimin vəfatından sonra Rus Coğrafiya Cəmiyyəti onun topladığı materialları çap etmək qərarına gəlmişdi. Bu işdə P.P.Semyonov-Tyanşanski və K.K.Qutkovskinin böyük rolu olmuşdu. N.İ.Veselovski 1904-cü ildə Ç.Ç.Vəlixanovun «Məqalələr toplusu»nu çap etdirmişdi. Elmi əlaqələrin yaranması və genişlənməsində böyük rol oynamış təşkilatlardan biri də zooloq A.P.Fedçenkonun fəal iştirakı ilə yaradılmış Təbiətşünaslıq, Antropologiya və Etnoqrafiya Həvəskarları Cəmiyyətinin Türkünstan şöbəsi idi. Görkəmli rus alimləri N.A.Severtsev, İ.V.Muşketov və V.F.Oşanın bu şöbənin üzvləri olmuşdular.

XIX əsrin ikinci yarısından sonra Türkünstanda nəşriyyat sahəsində müəyyən yeniliklər nəzərə çarpmağa başladı. 1868-ci ildə Daşkənddə ilk mətbəə açıldı. N.A.Severtsevin rus dilində «Dağlıq ölkənin Çu və Narın yüksəkliyi və oradan Çin Türkünstanına gedən yol haqqında qeydlər» kitabı çap olundu. 1870-ci ildə başqa daha böyük bir mətbəə yaradıldı ki, burada diyarda dövri mətbuatın əsasını qoyan ilk rəsmi qəzet «Türkünstan xəbərləri» çıxmağa başladı. 1888-ci ildə Daşkənddə S.A.Portsevin yaratdığı mətbəə Türkünstanda bütün mətbəələrin milliləşdirilməsinə kimi (1918) fəaliyyət göstərmişdi. 1874-cü ildə Xivədə, 70-ci illərin sonunda Xarəzm, Buxara, Səmərqənd, Əndican və Türkünstanın başqa şəhərlərində litoqrafiya yaradıldı.

1898-ci ildən Daşkənddə «Rus Türkünstanı», 1895-ci ildən «Zakaspi icmalı», 1899-cu ildən «Aşqabad» adlı qəzetlər nəşr edilir, «Orta Asiya» (1895) və «Orta Asiya xəbərləri» (1896) adlı jurnallar çıxırdı.

Daşkənddə ümumi kitabxana və Tokmakda qəza kitabxanası (1870), Zakaspi vilayətində 15 min fondu olan ümumi kitabxana (1896) fəaliyyət göstərirdi.

XIX əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiya və Qazaxıstanın ədəbi həyatında müəyyən irəliləyiş özünü göstərirdi. Buxaralı şair Mirzə

Sadiq 15 min şerdən ibarət «Divan»ın müəllifi idi. II Məhəmməd Rahim xanın göstərişi ilə Xivə poeziyasının antologiyası yaradılmışdı. Bu dövrdə Kokand ədəbi mərkəzə çevrilmişdi. Şairlərdən Fəzli və Məşrəf «Şairlərin külliyyatı» («Məcmuai-şuara», 1821) adlı Kokand poeziyasının antologiyasını tərtib etmişdilər. Məxmur və Gülxani satirik əsərlərində mövcud haqsızlıqlara qarşı mübarizə aparmışdılar. Özbək ədəbiyyatına Azərbaycan ədəbiyyatının təsirini Nizami əsərlərinin tərcüməsi, Füzuliyə yazılan nəzirə və bədii parçalar sübut edir. Özbək ədəbiyyatşünası Vahid Zahidov yazır ki, XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəlindəki özbək ədəbiyyatına ən çox təsir edən şairlərdən biri dahi azərbaycanlı Füzuli olmuşdur.

XIX əsrin ikinci yarısında Ə.Doniş (1827-1897), M.M.Mukimi (1850-1903), Z.X.Furkat (1858-1909), U.S.Zavkinin (1853-1921) bədii yaradıcılıqlarında tənqidi realizm və demokratik ideyalar əsas yer tuturdu. Ə.Doniş ölkənin inkişafını maarifdə görürdü. Z.X.Furkat özbək xalqının mədəniyyətinin tərəqqisinə üstünlük verirdi. Mukimi «Yerölçənlər» adlı şerində torpaq sahələrini ölçərkən əhalinin aldadılması, qorxudulub rüşvət alınmasını tənqid edirdi. Zavki «Borc» şerində xalqın ağır həyatının təsvirini verirdi.

Türkmən ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən S.Seyidi, M.V.Kəminə, Q.Zəlili, Mollanepes və b. göstərmək olar. Şair – hərbi Seyidi (1768-1830) Buxara əmiri və İran şahına qarşı müharibədə iştirak etmişdi. Türkmən poeziyasında satiranın əsasını qoyan M.V.Kəminə (1770-1840) dövrün mütərəqqi, qabaqcıl ideyalarını təsvir edərək ictimai-siyasi fikrin inkişafında demokratik cərəyanın möhkəmlənməsinə təsir göstərmişdi. Q.Zəlilinin (1780-1845) şerləri tarixi sənədlər kimi əhəmiyyətlidir. O, 1816-1817-ci illərdə Xivə xanının qoşunlarına qarşı döyüşdə əsir düşmüşdü. Şairin «Sənə, mənim Vətənim» şerində əsirlərin Tehrandə qul kimi satılması və onların acı taleyindən söhbət getmişdi. Mollanepes (1810-1862) lirik şerlərində yazılı ədəbiyyat və dastanlardan lazımınca istifadə etmişdi. Onun şerləri, «Zöhrə və Tahir» dastanı xalq arasında geniş yayılmışdı. Mollanepesin əsərləri baxşılardan (aşuqlardan) repertuarında mühüm yer tuturdu. Türkmənlərdə şifahi xalq yaradıcılığı – nağıl, tapmaca, atalar sözü və s. xeyli inkişaf etmişdi. Nəsimi, Füzuli və Nəvai yaradıcılığından türkmən şairləri faydalanmışdılar.

Qazax xalqının poetik əsərlərinin yaradıcısı və mühafizəçisi akınlar (xalq şairi və nəğməkarı, aşuq) olmuşdu. Görkəmli akınlardan Bukar, Dosxoja, Kuder, Nısanbay, Mahambet, Şerniyaz və b.-ni göstərmək olar. XIX əsrin 30-50-ci illərində Qazaxıstanda İsatay, Kenesar, Janxoja və Beketin başçılığında olan üsyanlara həsr edilmiş tarixi mahnıların çox hissəsini akınlar yaratmışdılar.

Mahambet Utemisov (1804-1846) İsatay Taymanovun başçılığı altında baş vermiş üsyanın iştirakçısı və təbliğatçısı olmuşdu. Şair «İsatay fəryadı» əsərində üsyana, onun başçısı İsatayın şəxsiyyətinə və əməllərinə yüksək qiymət vermişdi. Nısanbay «Kenesar və Naurızbay» poemasında üsyandan müxtəlif epizodları, başçıların şücaətlərini və onların ölümünü təsvir etmişdi. İbray Altınсарın

(1841-1889) ilk qazax pedaqoqu olmuşdu. O, 1879-cu ildə qazax məktəbliləri üçün «Qırğız müntəxəbatı» əsərini nəşr etdirmişdi. İ. Altınсарin şerlərində elmə, maarifə yüksək qiymət verirdi. Abay Kunanbayev (1845-1904) qazax realist ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsidir. O, ədəbiyyatın tərbiyəvi, ictimai əhəmiyyətinə daha çox diqqət yetirir, cəmiyyətdəki qüsurlara, haqsızlıq və ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparmaqla elmə, maarifə yüksək qiymət verirdi.

Özbək, qazax, qırğız və türkmənlərin xalq yaradıcılığında mahnı, nağıl, dastan və səyyar tamaşalar mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Özbək folklorunda «Koroğlu», «Alpamış» dastanları, Xoca Nəsrəddin haqqında lətifələr, qazaxlarda «Koblandı batır», «Kozı Korpeş və Bayan Slu», qırğızlarda «Manas», türkmənlərdə isə başqa türk xalqları ilə ortaq olan «Kitabi-Dədə Qorqud», «Şahsənəm və Qərib», «Yusif və Züleyxa» və s. dastanlar xalq arasında geniş yayılmışdı. «Manas»ın müəyyən hissələrini ilk dəfə Ç. Vəlixanov, sonra isə rus şərqşünası V.V. Radlov yazıya köçürmüşlər. Ç. Vəlixanov «Manas» eposunu bütün qırğız mif, nağıl və rəvayətlərinin «ensiklopedik toplusu» hesab edirdi. O, göstərirdi ki, bu eposda qırğızların həyat tərzini, adəti, əxlaqı, dini, coğrafiyası, tibbi dərək etməsi, beynəlxalq münasibətlər və s. öz əksini tapmışdır. Həcm etibarilə «Manas» dünyada ən böyük dastan nümunəsidir. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, qırğız xalqının mənəvi sərvəti olan «Manas» keçmiş SSRİ-də dəfələrlə yasaq edilmiş, onu ziyanlı, zərərli əsər kimi qələmə verməyə çalışmışdılar. Lakin buna nail olunmamış, «Manas» həmişə olduğu kimi bu gün də dəyərli bir məxəzdir. 1995-ci ildə onun minilliyinin qeyd olunması buna əyani sübutdur.

Mərkəzi Asiyada peşəkar xalq teatri qədim zamanlardan mövcud olmuşdur. İlk növbədə Özbəkistanda məzhəkə və kukla teatrları fəaliyyət göstərirdi. XIX əsrin ikinci yarısında məzhəkəçi aktyor Sədi Məhsun və kukla teatrının görkəmli nümayəndələri Şo-Muhiddin, Şo-Əzimov və Tursunbay Abducabbarov olmuşdu.

Mərkəzi Asiya və Qazaxıstan xalqlarının mədəni inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən sahələrdən biri də musiqidir. Qazax musiqisinin inkişafında xidməti olan iki məktəbin nümayəndələrindən, bəstəkarlardan Kurman-qızı Saqırbayev (1818-1893) və Birjansal Kojaqulovu (1832-1895) göstərmək olar. Onlar öz musiqi əsərlərində qazax xalqının ictimai-siyasi həyatında baş verən hadisələri, qəhrəmanlıq və lirik mahnıları, gələcəyə ümidlə baxmağı tərənnum edirdilər. XIX əsrin 80-ci illərində xivəli musiqiçi P.N. Mirzaboşi Kamil səsyazma sistemini ixtira etmişdi. Öz musiqi ifaçılığı ilə fərqlənən görkəmli müğənnilər buxaralı Ata Cəlaləddin Nəsirov və səmərqəndli Xoca Əbdüləziz Əbdürəsulov peşəkar musiqiçilər idilər. Bu dövrdə Türkünstanın əhalisi rus və Qərbi Avropanın klassik musiqi əsərləri ilə tanış olurdular.

A.F. Eyxqorn və V.V. Leysek özbək xalq musiqisini nota köçürərək Rusiya və Avropanın bir sıra ölkələrində təbliğ etmişdilər. A.F. Eyxqorn Mərkəzi Asiya xalqlarının musiqi alətlərinin kolleksiyalarını toplayaraq 1872-ci ildə Moskvada, sonrakı ildə isə Vya-

nadakı Ümumdünya sərgisində nümayiş etdirmişdi. Onun ikinci kolleksiyası Peterburqda göstərilmiş, sonra isə Moskva konservatoriyası tərəfindən mənimsənilmişdi. V.V.Leysek bir çox özbək xalq melodialarını nəfəslə çalınan musiqi alətləri orkestrində ifa etmək üçün işləyib hazırlamışdı. O, bunu 1897-ci ildə Çexiyada verdiyi konsert proqramına daxil etmişdi. V.V.Leysek nota köçürülmüş özbək, qırğız və tatar musiqilərinin nəşrini də təşkil etmişdi.

XIX əsrin əvvəllərində Türküstan memarlığında Xarəzmdən olan xalq ustaları birinci yerdə dururdular. Mühafizə olunmuş abidələrdən ən çox diqqəti cəlb edən Xəzərəspdə Rahmankul sarayı (XIX əsrin əvvəli) və Allakulu xanın tikdirdiyi Taş-Xauli (1832) sarayıdır. I Məhəmməd Rahim xan dövründə tikilmiş Palvandarvaza qapısı (1806) və Allakulu xanın karvansara və bazar tikililəri (1835) böyük maraq doğurur. XIX əsrin 80-ci illərində tikilmiş ən böyük bina Daşkənd məscidi olmuşdu.

Çar hökuməti tərəfindən regiona göndərilən rəssam T.Q.Şevçenko özünün bir çox əsərlərini Mərkəzi Asiyaya həsr etmişdi. O, 1848-1849-cu illərdə Aral dənizi və onun sahillərinin öyrənilməsi məqsədilə A.İ. Butakovun elmi ekspedisiyasında iştirak etmişdi. 1850-ci ildə Manqışlaq yarımadasında olmuşdu. Onun bədii irsində Türküstanda olduğu dövr xüsusilə dəyərlidir. V.V.Vereşşaqin 1867-1868 və 1869-1870-ci illərdə Türküstanın həyatının müxtəlif sahələrinə aid bir sıra rəsm əsərləri yaratmışdı. Onun bir çox əsərləri, o cümlədən «Səmərqənd zindanı» Daşkənd şəhərindəki İncəsənət muzeyində saxlanılır. Rus qoşunlarının Mərkəzi Asiyaya yürüşlərində, Buxara və Xivə xanlıqlarında elmi ekspedisiyalarda iştirak etmiş N.N.Karazin Türküstanın təbiəti, əhalisinin məişəti və s. öz əsərlərində əks etdirmişdi.

Hər üç xanlığda – Buxara, Kokand və Xivədə ağac və mis üzərində oyma, gil və saxsı məmulatı, silah, müxtəlif bəzəkli parçalar istehsalı geniş yayılmışdı. Bu məhsullar öz keyfiyyətinə görə xüsusilə fərqlənirdi. Parça üzərində naxış tikmə, xalçaçılıq, zərgərlik, bədii məmulatlar xalq yaradıcılığı nümunəsi kimi qiymətli və dəyərli idi. Sənət əsərləri, o cümlədən Mərkəzi Asiya xalqları xarici bazarlarda özünə şöhrət qazanmışdı. Türkmən xalıları müxtəlif təsvir formaları və zənginliyinə görə xüsusilə fərqlənirdi.

Beləliklə, XIX əsrdə Türküstan xalqları mədəniyyət sahəsində öz qədim ənənələrini davam etdirməklə, ideya-bədii və milli xüsusiyyətlərinə görə özünəxas cəhətlərə malik idi.

ƏDƏBİYYAT

1. История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. Т. II. Алма-Ата, 1979.
2. История Киргизской ССР с древнейших времен до наших дней. Т. 1-2. Фрунзе, 1984-1986.
3. История Туркменской ССР. Т.1. Кн.2. Ашхабад, 1957.
4. История Узбекской ССР. Т.1. Кн.2. Ташкент, 1956.
5. Абумавлянов А.А., Бабаханов А.А. История Узбекской литературы. Ташкент, 1966.
6. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Соч.т. II. ч.I. М., 1963

7. Кары-Ниязов Т.Н. Очерки истории культуры Советского Узбекистана. М., 1955.
8. Кары-Ниязов Т.Н. Избранные труды. В 8-ми т. Т.5-6. Ташкент, 1967.
9. Mehdiyeva N.C. Türk xalqlarının tarixi. Yeni dövr (XIX-XX əsrin əvvəlləri). Ali məktəblər üçün dərslik. B., 2003
10. Мошкова В.Г. Ковры народов Средней Азии конца XIX – начала XX вв. Ташкент, 1970.
11. Очерки искусства Средней Азии. М., 1982.
12. Пугаченкова Г.А. Искусство Туркменистана. Очерк с древнейших времен до 1917 г. М., 1967.
13. Пугаченкова Г.А., Ремпель М.М. История искусства Узбекистана с древнейших времен до середины XIX века. М., 1965.
14. Сабитов Н. Мектебы и медресе у казахов. Алма-Ата, 1950.
15. Тажибаев Т.Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века. Алма-Ата, 1962.

КУЛЬТУРА НАРОДОВ ТУРКЕСТАНА В XIX ВЕКЕ

Н.Дж.МЕХТИЕВА

РЕЗЮМЕ

Народы Центральной Азии и Казахстана являются носителями древней культуры. Со временем эта культура пережила еще больше процесс развития, а культурные связи взяли ускоренный темп.

В первой половине XIX века религиозные мектебы и медресе являлись основой народного образования в Центральной Азии и Казахстане.

После захвата Туркестана Россия стала уделять большое внимание на создание тенденций русификации. Основные тенденции политики русификации в Туркестане особенно наглядно выявлялись в системе управления, в образовательной системе и политике переселения. Свойственно применением ограничений на деятельность мектебов и медресе уделялось все больше внимания на открытие русско - туземных и русских школ. Одновременно существовали женские школы, женские и мужские гимназии, новометодные школы и т.д.

Научные организации, общества и отдельные лица Центральной Азии и Казахстана играли ведущую роль в развитии науки. После второй половины XIX века стала появляться существенная новизна в сфере печати. В Ташкенте работала общая библиотека, также была библиотека в Токмаке и общая библиотека в Закаспийской области.

В литературной жизни Центральной Азии и Казахстана также появлялись некоторые передвижения. В народном творчестве узбеков, казахов, киргизов и туркмен песни, сказки, эпосы и т.д. играли существенную роль.

В сфере архитектуры Центральной Азии народные мастера из Хорезма занимали ведущие места. Производство деревянной и медной резьбы, глиняной и керамической посуды, различного вида ткани было широко распространено в Бухаре, Коканде и Хиве. Народное зодчество, ковроводство, производство ювелирных изделий, художественные изделия были бесценны в качестве образцов народного творчества.

Народы Туркестана обладали своеобразными элементами по своим идейно – художественным и национальным свойствам.